

MACIEJ PIEGDOŃ
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0000-0002-1720-5913

ROMANIZACJA, KREOLIZACJA, GLOBALIZACJA, TOŻSAMOŚĆ CZY TEŻ „STAWANIE SIĘ RZYMIANINEM”? KOLONIALNE I POSTKOLONIALNE SPOJRZENIE NA PROBLEM PRZEMIAN KULTUROWYCH W IMPERIUM ROMANUM

ROMANISATION, CREOLISATION, GLOBALISATION, IDENTITY AND “BECOMING A ROMAN”? COLONIAL AND POSTCOLONIAL APPROACHES TO THE QUESTION OF CULTURAL PROCESSES IN THE IMPERIUM ROMANUM

Abstract:

This short essay presents how complex and difficult it is today to study the ethnic, cultural, and civilisational transformations in the areas subjected to Rome. It seems it is no longer enough to use the term ‘Romanisation’ to describe all the complicated and diverse phenomena of adaptation, acculturation, or assimilation in the Roman world.

Key words: Romanisation, Rome, identity, creolisation, globalisation

Słowa kluczowe: romanizacja, Rzym, tożsamość, kreolizacja, globalizacja

Niemal każdy badacz starożytnego Rzymu musi w pewnym momencie zmierzyć się z kwestią oddziaływania kulturowego i cywilizacyjnego Rzymian na podporządkowane im terytoria. Ich wpływ obejmował wiele obszarów i, do niedawna, te różnorodne oraz skomplikowane procesy definiowano jako zjawisko romanizacji. Pod tym pojęciem najczęściej rozumiano dominację kulturową cywilizacji rzymskiej, a dokładnie grecko-rzymskiej, nad podbitymi.

Jednakże w ciągu ostatnich lat doszło do prób zrewidowania takiego ujęcia, a także zastąpienia samego terminu „romanizacja” przez inne, uwzględniające nie tylko przewagę cywilizacji rzymskiej nad pokonanymi, ale także zwracające uwagę na wspólny dorobek zwycięzców i pokonanych. Odejście od postawy romanocentrycznej ułatwiły bez wątpienia świadectwa źródłowe archeologiczne i epigraficzne oraz nowe metody badawcze, które zaczerpnięto ze zdobywających sobie coraz większą popularność nauk społecznych, jak socjologia, etnologia, czy wreszcie antropologia.

Pojęcie romanizacji pojawiło się po raz pierwszy w dziełach niemieckich badaczy antyku XIX wieku (*Romanisirung* lub *Romanisierung*) jak Adolf Kiene („*Der römische Bundesgenossenkrieg*”, wyd. 1844 r.) czy Theodor Mommsen („*Römische Geschichte*”, wyd. 1885 r.). Obaj rozumieli ją jako integrację i unifikację Italii na skutek działań Rzymu. Wpływ na takie rozumienie roli Rzymian w Italii miała sytuacja geopolityczna we współczesnej Mommsenowi Rzeszy drugiej połowy XIX wieku, gdzie pojawiły się silne tendencje zjednoczeniowe. Ziściły się one zresztą za sprawą Prus, które według Mommsena, podobnie jak Rzym w Italii, miały doprowadzić do zjednoczenia podzielonej Rzeszy. Fenomen romanizacji stał się istotnym elementem w badaniach nad wpływami rzymskimi na obszarach mu podporządkowanych również w pracach naukowców z innych krajów. Rozwinięciem tez Mommsena były między innymi koncepcje angielskiego archeologa Francisa Johna Haverfielda (1860–1919)¹. Według Haverfielda romanizacja była procesem przyjmowania na wielu

¹ Jednakże najwcześniejszym przykładem użycia tego terminu jest hasło w języku angielskim „to romanize” z *Oxford English Dictionary* z 1607 r. zob. David Mattingly, *Imperialism, Power and Identity. Experiencing the Roman Empire* (Oxford: Princeton University Press, 2011), 38. Por. Richard Hingley, *Globalizing Roman Culture. Unity, Diversity and Empire* (London-New York: Routledge, 2005), 16; 31–35; Gino Bandelli, „Note sulla categoria di romanizzazione con riferimento alla Venetia e all’Histria”, „Aspetti e problemi della romanizzazione. Venetia, Histria e arco alpino orientale”, *Antichità Altoadriatiche* 68 (2009): 29, 33; Neville Morley, *The Roman Empire. Roots of Imperialism* (New York: Pluto Press, 2010), 107–108; Nicola Terrenato, *Konsekwencje kulturowe podboju rzymskiego*, w: *Europa rzymska*, red. Edward Bispham, przeł. Bożena Mierzejewska (Warszawa: Świat Książki, 2010), 278–279; Natale Rampazzo, *Theodor Mommsen e il concetto di Italia*, w: *La tradizione classica e l’unità d’Italia, Atti del Seminario Napoli – Santa Maria Capua Vetere 2–4 ottobre 2013*, red. S. Cerasuolo, M.L. Chirico, S. Cannavale, C. Pepe, N. Rampazzo (Napoli: Satura editrice, 2014), 197–217; Astrid Van Oyen, „Deconstructing and reassembling the Romanization debate through the lens of postcolonial theory: from global to local and back?”, *Terra Incognita* 6 (2015): 207–209; Tesse Stek, „«Romanizzazione religiosa» tra modello poliadico e processi culturali. Dalla destrutturazione postcoloniale a nuove prospettive sull’impatto della conquista romana”, w: *Entre archéologie et histoire: dialogues sur divers peuples de l’Italie préromaine. E pluribus unum? L’Italie, de la diversité préromaine à l’unité augustéenne*, red. M. Aberson, M. C. Biella, M. di Fazio, M. Wulschleger (Berne : Peter Lang, 2016), 2, 292–293. Por. Henrik Mouritsen, „Italian Unification. A study in Ancient and Modern Historiography”, *BICS, Supplement* 70, (1998): 23–37; idem, „Hindsight and Historiography: Writing the History of Pre-Roman Italy”, w: *Herrschaft ohne Integration? Rom und Italien in republikanischer Zeit, Studien zur Alten Geschichte*, red. M. Jehne, R. Pfeilschifter, t. 4 (Stuttgart: Vandenhoeck Ruprecht, 2006), 23–37.

plaszczynach przez społeczności autochtoniczne zwyczajów, praw, zachowań, wartości, które pojawiły się na danym terenie wraz z napływem obywateli rzymskich i ich zromanizowanych wcześniej sprzymierzeńców².

Francis J. Haverfield wypracował swój model badań nad rzymskimi wpływami na kulturę i cywilizację Brytanii w I wieku w bardzo szczególnym momencie historycznym. Wielka Brytania w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX dysponowała potężnym imperium, którego znaczną część stanowiły zamorskie kolonie w różnych częściach świata (w Azji – Indie, w Afryce – Egipt, różne obszary w Ameryce etc.), mocno odmienne pod względem kulturowym i cywilizacyjnym od Wysp Brytyjskich i Europy. W Anglii drugiej połowy XIX wieku toczyła się burzliwa dyskusja nad zdefiniowaniem roli tego państwa w stosunku do podporządkowanych mu w świecie obszarów, dotyczyło to zarówno władzy królowej angielskiej i jej roli, jak i wzajemnego oddziaływania mieszkańców w tak zróżnicowanym pod względem etnicznym i cywilizacyjnym imperium. Refleksja nad stosunkami polityczno-społeczno-kulturowymi w obrębie Imperium Brytyjskiego doprowadziła do wypracowania specyficznej terminologii je określającej. Stąd też pojawienie się określenia nawiązującego do dawnych, rzymskich wzorców – „imperium”, i co za tym idzie nazwania królowej brytyjskiej cesarzową w stosunku do nie-brytyjskich poddanych (*Queen of England but Empress of India*). Wraz z takim ujęciem charakteru władzy monarchini, jako cesarzowej, wykreowany został termin „imperializm”, który zrobił wielką karierę w końcu XIX wieku i w wieku XX, i nadal odgrywa ważną rolę we współczesnej polityce. Co istotne, znalazł on także swoje miejsce i zastosowanie w badaniach historyków nad antycznym Rzymem, chociaż Rzymianie inaczej rozumieli pojęcie *imperium*³. Natomiast w odniesieniu do relacji między tak różnymi

² Klasykne ujęcie romanizacji zob. m.in. Ernst Badian, *Foreign Clientelae 264–70* (Oxford: OUP, 2000), 141–153; Edward Togo Salmon, *Samnium and the Samnites* (Cambridge: CUP, 1967), 311–13; idem, *The Making of Roman Italy* (London: Thames and Hudson, 1982), 93; Adrian Nicholas Sherwin-White, *The Roman Citizenship* (Oxford: OUP, 1973), 127–129; Emilio Gabba, „Aspetti dell' assimilazione delle popolazioni italiche nel II secolo”, w: *Lingua e cultura degli oschi* (Pisa: Giardini 1985), 35–45; idem, „Rome and Italy in the Second Century B.C.”, w: *CAH*², t. 7 (Cambridge: CUP 1989), 197–243; 225–33; Arthur Keaveney, *Rome and the unification of Italy* (Kent: LUP, 2005), 29–33; Umberto Laffi, „Il sistema di alleanze italic”, w: *Storia di Roma* 2 (1), (Torino: Einaudi, 1990), 285–304; Jonathan Edmondson, „Instrumenta Imperii: Law and Imperialism in Republican Rome”, w: *Law, Politics and Society in the Ancient Mediterranean World*, red. B. Halpern, D.W. Hobson (Sheffield: SAP, 1993), 156–192. Por. Leszek Mrozewicz, *Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej* (Poznań: UAM, 1982), 104–109; Hartmut Galsterer, „Aspetti della romanizzazione nella Cisalpina”, *Antichità Altoadriatica* 37 (1991): 168–169; Maciej Piegdół, *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w Italii północnej* (Kraków: Historia Iagiellonica, 2009), 230–231.

³ Zob. Arthur M. Eckstein, „Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction”, w: *A Companion to the Roman Army*, red. P. Erdkamp (Oxford: Blackwell, 2006), 567–568. Por. Edmond Frézouls, „Sur l'historiographie de l'impérialisme romain”, *KTÉMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques* 8 (1983): 145–147; Phillip W.M. Freeman, „British imperialism and the Roman Empire”, w: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper,

grupami poddanych, uzasadnienie przewagi europejskich/brytyjskich kolonizatorów nad podporządkowanymi im mieszkańcami pozaeuropejskich kolonii próbowano znaleźć właśnie w antycznej przeszłości⁴.

Taka europocentryczna postawa była związana również z prądami naukowymi, które dominowały w Europie i Anglii pod koniec XIX i na początku XX wieku. Były one silnie obecne między innymi w nowo zreformowanych uniwersytetach w Oksfordzie i Cambridge, gdzie kształciły się elity Imperium Brytyjskiego, w tym kolonialni urzędnicy. W podobny sposób sprawę widziano we Francji, gdzie badacze, na przykład Arthur Gobineau, autor pracy pod tytułem *Essai sur l'inégalité des races humaines* (wyd. 1853 r.) próbowali również uzasadnić wyższość Europejczyków nad mieszkańcami kolonii. Niewątpliwie na takie ujęcie tego typu relacji wpływ miała dość szczególna interpretacja dzieł Karola Darwina *O powstawaniu gatunków* (wyd. 1859 r.), a przede wszystkim *O pochodzeniu człowieka* (wyd. 1871 r.), będące podstawą doktryny ewolucjonizmu.

Oczywiście europocentryczne ujęcie relacji pomiędzy Europejczykami a przedstawicielami innych obszarów i kultur było wcześniejsze, sięgało początków epoki nowożytnej oraz pierwszych prób kolonizacyjnych ze strony europejskich państw. Natomiast wzorcem postępowania dla europejskich kolonizatorów, a także, inspiracją dla oświeceniowych historyków i filozofów, jak Karol Ludwik Monteskiusz, Edward Gibbon, Fustel de Coulanges, oraz europejskich elit politycznych i części elit intelektualnych w XIX wieku, było *Imperium Romanum*⁵.

Leicester Archaeology Monographs 3 (Leicester: School of Archeological Studies, 1996), 20–22; Craig B. Champion, *Roman Imperialism. Readings and Source* (Oxford: Blackwell, 2004), 1–2; Neville Morley, *The Roman Empire. Roots of Imperialism* (New York 2010), 1–11, 38–42; Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 8, 10; Jack David Eller, *Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy*, przeł. A. Gąsior-Niemiec (Kraków: WUJ, 2012), 400–402; Astrid Van Oyen, „Deconstructing and reassembling the Romanization debate through the lens of postcolonial theory: from global to local and back?”, *Terra Incognita* 6 (2015): 207–209; Maciej Piegdoń, „Italskie korzenie rzymskiego imperializmu”, w: *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. Sławomir Sprawski (Kraków: Historia Jagellonica, 2015), 95–99. Krytykę takiej analogii między rzymskim imperializmem a imperializmem państw kolonialnych w XIX i XX w. przeprowadziła m.in. Jane Webster, „Roman Imperialism and «Post-Imperial Age»”, w: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, Leicester Archaeology Monographs 3, (Leicester: Leicester University Archaeological Research Centre, 1996), 1–5.

⁴ Webster, *Roman Imperialism*, 5–17; Eller, *Antropologia kulturowa*, 395–411.

⁵ Freeman, „British imperialism and the Roman Empire”, 22–27; Hingley, „The «legacy» of Rome. The rise, decline, and fall of the theory of Romanization”, w: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, Leicester Archaeology Monographs 3 (Leicester: Leicester University Archaeological Research Centre, 1996), 35–36; idem, *Globalizing Roman Culture*, 18; 23; Terrenato, „The Romanization of Italy: global acculturation or cultural bricolage?”, w: *Theoretical Roman Archeology Conference TRAC 97*, red. C. Forcey, J. Hawthorne, R. Wicher (Oxford: Oxbow Books 1998), 21; idem, *Konsekwencje kulturowe podboju rzymskiego*, 279; Greg Woolf, *Becoming Roman. The*

Historia antycznego Rzymu w XIX/XX wieku nie tylko stanowiła wzór dla nowego, europejskiego imperium, jakim było Imperium Brytyjskie epoki wiktoriańskiej i edwardiańskiej oraz inne europejskie imperia kolonialne. Jak już wcześniej wspomniano na przykładzie Theodora Mommsena, również dla historyków i archeologów, zajmujących się dziejami starożytnego Rzymu rzeczywistość schyłku XIX i początku XX wieku oraz współczesne im doktryny polityczne i filozoficzne miały duży wpływ na prowadzone badania nad historią antycznego imperium. Był to ogólny trend określający dominację cywilizacji europejskiej nad innymi spoza Europy, które stały się koloniami państw europejskich. Na marginesie, trudno nie dostrzec wpływu czytanych w szkołach czy też na uniwersytetach tekstów pisarzy antycznych (Cezara, Tacyta etc.), które nie tylko służyły do nauki języka łacińskiego, ale również dawały gotowy wzór do realizowania takiej polityki. To właśnie z ich dzieł wynikała chęć osiągnięcia władzy nad innymi, a zarazem i potrzeba prowadzenia „misji cywilizacyjnej” wobec podporządkowywanych obszarów, co wyraźnie znajduje miejsce w naukowych dyskusjach w XIX/XX wieku⁶.

W takich okolicznościach politycznych i wytworzonej z nich atmosferze naukowej Francis Haverfield na przełomie wieków sformułował swoją teorię oddziaływania cywilizacji rzymskiej na mieszkańców rzymskiej prowincji Brytanii. Romanizacja miała być następstwem polityki imperialnej prowadzonej przez Rzym, której skutkiem było przyjęcie przez mieszkańców podbijanych obszarów zwyczajów, języka, prawodawstwa i kultury zwycięzców. W tym

Origin of Provincial Civilization in Gaul (Cambridge : CUP, 2003), 3–5, 23–28; Morley, *The Roman Empire*, 2–6; Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 13–15; Johannes Siapakas, „Ancient Ethnicity and Modern Identity”, w: *A Companion to Ethnicity in Ancient Mediterranean*, red. J. McInerney (Oxford: Blackwell, 2014), 68; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 207–209.

- ⁶ Na przykład Caes. *BG I* 2; *I* 33; Verg. *Aen. I* 227; Tacit. *Ann. XIII* 56 l. Zob. Piegdoń, „*Imperium sine fine?* Lacjum, Italia i granice rzymskiej ekspansji w okresie republiki. Kilka uwag”, *Prace Historyczne* 142(3) (2015), 374, przyp. 1. Warto zwrócić uwagę na opinie samego Haverfielda („An inaugural address delivered before the First Annual General Meeting of the Society”, *Journal of Roman Studies* 1 (1911), xviii) cytowanego przez Van Oyena, „Deconstructing and reassembling”, 210: *The methods by which Rome incorporated and denationalised and assimilated more than half its wide dominions, and the success of Rome, unintended perhaps but complete, in spreading its Graeco-Roman culture over more than a third of Europe and a part of Africa, concerns in many ways our own age and Empire*; por. też 209–211. Por. Freeman, „British imperialism and the Roman Empire”, 22–23, 27–32; Hingley, „The «legacy» of Rome”, 35–38, 41; idem, *Globalizing Roman Culture*, 18–21, 27, 64–67; idem, „Cultural Diversity and Unity: Empire and Rome”, w: *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, red. S. Hales, T. Hodos (Cambridge: CUP, 2010), 55–57; Claude Nicolet, „Obywatel, polityk”, w: *Człowiek Rzymu*, red. A. Giardina, przeł. Paweł Bravo (Warszawa: Świat Książki, 1997), 28; Emma Dench, *Romulus' Asylum. Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Augustus* (Oxford; : OUP, 2005), 74–75; Eckstein, „Conceptualizing Roman Imperial Expansion”, 567–568; Morley, *The Roman Empire*, 1–11, 38–41, 108–110; Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 7–13, 19–20, 36; Lech Trzcionkowski, „Antropologia i antyk grecki”, w: *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski (Warszawa: WUW, 2011), 21–23; Eller, *Antropologia kulturowa*, 172–179; 420–422.

ujęciu podbite ludy praktycznie nie wnosiły niemal nic z własnego dorobku kulturowego do kształtującej się nowej cywilizacji, ale jednostronnie przyjmowały rozwiązania oferowane im przez cywilizację grecko-rzymską. Adaptując normy przyniesione przez Rzymian, stawały się częścią dominującej kultury obejmującej całe *Imperium Romanum*.

Tezy postawione przez Haverfielda mocno zakorzeniły się w nauce. Nie znaczy to jednak, że nie podejmowano z nimi dyskusji, podważając przede wszystkim jego przekonanie o homogeniczności kulturowej⁷ w prowincjach rzymskich. Już w latach trzydziestych XX wieku znakomity archeolog brytyjski Robin G. Collingwood w swoim dziele pod tytułem *Roman Britain* wydanym w 1932 roku zwrócił uwagę na zbyt symplicystyczne przedstawianie przez Haverfielda cywilizacji rzymskiej w Brytanii. Wskazał on na fakt, że obok wpływów rzymskich odnaleźć można również silne elementy miejscowe (celtyckie), mające istotny udział w kulturowym obrazie tej rzymskiej prowincji. Można wręcz stwierdzić, że badacz ten jako pierwszy stwierdził, że na terenie Brytanii doszło do fuzji różnych elementów kulturowych po podboju rzymskim, które doprowadziły do wykształcenia się specyficznej cywilizacji, zawierającej w sobie składniki tak rzymskie, jak i miejscowe. Podobnie wyrażał się o cywilizacji w Galii w okresie rzymskim francuski historyk Camille Jullien, autor monumentalnego dzieła *Histoire de la Gaul* (wyd. 1908–1921), którego tom V i VI nosiły tytuł: *La civilisation gallo-romaine*. Wprowadził on zresztą pojęcie cywilizacji gallo-rzymskiej i w tym postrzeganiu był raczej bliższy poglądom Collingwooda niż Haverfielda⁸.

Poglądy Collingwooda wyprzedzały o niemal pół wieku dyskusję na temat relacji między cywilizacjami, która z pełną siłą rozwinęła się dopiero po drugiej wojnie światowej, gdy większość europejskich mocarstw musiała zrezygnować ze swoich posiadłości kolonialnych poza Europą. W okresie tym, który nazywany jest postkolonializmem, w elitach społeczeństw europejskich, ale także i amerykańskiego, nastąpił zwrot, którego celem było przede wszystkim rozliczenie się z trudnym tematem, jakim był stosunek społeczeństw europejskich do ludności ich dawnych kolonii i do własnej polityki imperialnej⁹.

⁷ Homogeniczność kulturowa oznacza tu jednolitość pod względem kulturowym.

⁸ Robin G. Collingwood, *Roman Britain* (Oxford 1932), 92: *...the civilization we have found existing in even the most Romanized parts of Britain is by no means a pure, or even approximately pure, Roman civilization bodily taken over by the conquered race. What we have found is a mixture of Roman and Celtic elements.* [podkreślenie – MP] *In a sense it might be said that the civilization of Roman Britain is neither Roman nor British, but Romano-British, a fusion of the two things into a single thing different from either.* [podkreślenie – MP]. Por. Webster, „Roman Imperialism”, 10–12; Hingley, „The «legacy» of Rome”, 38–41. Zob. Woolf, *Becoming Roman*, 3–7; Morley, *The Roman Empire*, 111–114; Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 13–20; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 211.

⁹ Sytuację wyzwalała się kolonii po II wojnie światowej prezentuje Jan Rydel, „Początki dekolonizacji 1945–1948”, w: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, t. I (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997), 169–174, 358–365; idem, „Dekolonizacja 1948/1949–1962”, w: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, t. II, 97–107; idem, „Problemy Afryki postkolonialnej”, w: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, t. III,

Jednym z głównych założeń tych refleksji była rezygnacja z poglądu o dominującej postawie białych Europejczyków wobec odmiennych pod względem koloru skóry, wyznawanej religii, funkcjonujących w oparciu o inne zwyczaje i kulturę mieszkańców kolonii w niepodległych już państwach w Afryce i Azji. Tego typu dyskusje miały miejsce także z powodu faktu, że w społeczeństwach wielu państw dawnych europejskich kolonizatorów wzrastał odsetek nie-Europejczyków, głównie migrantów z dawnych kolonii. Sytuacja ta znalazła swoje odzwierciedlenie w wielu dziedzinach życia społeczeństw oraz w różnych naukach, przede wszystkim socjologii, etnologii, etnografii oraz antropologii kultury¹⁰.

Koncepcje te stały się także ważnym tematem w badaniach prowadzonych na gruncie historii starożytnej i archeologii. Generalnie można zauważyć, że właśnie dzięki zmianie sytuacji geopolitycznej na świecie w drugiej połowie XX wieku zwrócono szczególną uwagę na relacje między Rzymem a ludnością jego prowincji. Najwcześniej problem ten zaczęli analizować badacze angielscy, co nie dziwi ze względu na fakt, że Wielka Brytania była najpoważniejszym państwem kolonialnym, później także w powojennej Francji, Belgii i we Włoszech, w nieco mniejszym stopniu w Niemczech, które musiały rozprawić się przede wszystkim z dziedzictwem nazizmu¹¹.

198–213. Następstwa wyzwalania się dawnych kolonii dla nauk społecznych prezentują: Eller, *Antropologia kulturowa*, 411–456; Robert J. Young, *Postkolonializm. Wprowadzenie*, przeł. M. Król (Kraków: WUJ, 2012).

¹⁰ Nastąpiło więc zerwanie z ewolucjonizmem i jego rasowym (jeśli nie rasistowskim) nacechowaniem relacji między społecznościami. Na gruncie amerykańskim było to szczególnie widoczne już w latach dwudziestych i trzydziestych pod wpływem socjologicznej „szkoły chicagowskiej” z Johnem Rexem na czele, która zajmowała się stosunkami etnicznymi w środowiskach (głównie wielkie miasta amerykańskie), gdzie występują wielorasowe i wieloetniczne społeczności. Do Rexa nawiązywali później również inni badacze amerykańscy jak Robert Park, Ernest Burgess, ale także Emory Bogardus, Clarence Glick, Ernest Barth, Milton Gordon, Stanley Lieberman etc., którzy badali stosunki etniczne między „aktorami zbiorowymi”, a także kwestie asymilacji. Por. Janusz Mucha, *Stosunki etniczne we współczesnej myśli socjologicznej* (Warszawa: PWN, 2006), 208–250; Eller, *Antropologia kulturowa*, 179–184, 420–422; Zbigniew Bokszański, *Tożsamości zbiorowe* (Warszawa: PWN, 2015), 79–100. W antropologii amerykańskiej natomiast aktywni byli w tym względzie Clifford Geertz, David Schneider, Marshall Sahlins etc.: Adam Kuper, *Kultura. Model antropologiczny*, przeł. I. Kobłón (Kraków: WUJ, 2005); Eller, *Antropologia kulturowa*, 85–99. O kwestiach tych, rozpatrywanych na gruncie archeologii: Hingley, „Eurocentricism and theory in Roman Archaeology: a further contribution to the Romanization debate”, w: *New Perspectives on the Ancient World: Modern perceptions, ancient representations*, red. P.P.A. Funari, R.S. Garafoni, B. Letalien, BAR International Series 1782 (Oxford: British Archaeological Reports, 2008), 9–22; Sian Jones, „Etniczność. Podejście teoretyczne i implikacje metodologiczne”, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012), 635–656; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 205–226. Zob. Trzcionkowski, „Antropologia i antyk grecki”, 22.

¹¹ Terrenato, „The Romanization of Italy”, 21; idem, *Konsekwencje kulturowe podboju rzymskiego*, 279–280; Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 8–9; Giovanni A. Ceccconi, „Romanizzazione, diversità culturale, politicamente coretto”, *MEFRA*, 2006, 118/1, 82–83;

Jak wyżej wspomniano, już w latach trzydziestych w dziele Collingwooda znalazły się postulaty, w których badacz ten zwracał uwagę na występowanie w rzymskiej prowincji Brytanii silnych wpływów miejscowych na kształtowanie się cywilizacji tego obszaru. Ta tendencja stała się wiodącą w pracach innego archeologa brytyjskiego, a mianowicie Martina Milleta, który w swoich książkach na temat Brytanii w czasach rzymskich, między innymi w *The Romanization of Britain* (wyd. 1990 r.) podkreślał rolę głównie lokalnych elit w kształtowaniu jej cywilizacji. Według Milleta rzymskie wpływy polityczne i kulturowe pomogły utrzymać miejscowej elicie jej uprzywilejowaną pozycję, a ta z kolei dość szybko i spontanicznie je zaadaptowała. Z drugiej strony podkreślanie przez niego odrębności lokalnych społeczności było nowym spojrzeniem w porównaniu z wcześniejszymi opiniami o jednolitości kulturowej pod rządami Rzymu¹². Podobną dyskusję można również dostrzec we Francji w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Doszło tam do prób zweryfikowania poglądów na temat relacji między antycznym Rzymem a jego prowincjami w północnej Afryce (dawnymi koloniami francuskimi), w których również element lokalny i jego opór były szczególnie mocno eksponowane w przedstawianiu cywilizacji Afryki północnej w okresie rzymskim. Widać to między innymi w pracach Marcela Bénabou (*La resistance africaine a la romanisation*, Paris 1976 r.; *Tacfarinas, insurge berbère contre la colonisation romaine*, w: *Les Africains* no 8, Paris 1977, ss. 293–313), w których nie tylko podejmował on relacje Rzymu na gruncie lokalnym w północnej Afryce. Znajdywały w nich odbicie także trudne relacje między Francją a jej dawnymi koloniami w Afryce, skażone konfliktami, a przede wszystkim wojną w Algierii. Było to wyraźne odejście od idei romanizacji, które wcześniej prezentował Camille Jullien¹³.

Morley, *The Roman Empire*, 111–114; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 213–214. Sytuacja we Włoszech była inna niż we Francji i Anglii, gdyż z jednej strony idea *Imperium Romanum* miała duże znaczenie dla zjednoczenia Włoch (*Risorgimento*) i później dla ideologii faszystowskiej, a z drugiej strony istniały dość silne tendencje do zrewidowania postawy Włochów wobec ich działań kolonialnych. Związki historii antycznej z naukami społecznymi jak socjologia, etnologia, antropologia były znacznie wcześniejsze (co najmniej od XVIII w.) Z perspektywy relacji badań nad dziejami starożytnej Grecji z naukami społecznymi zob. L. Trzcionkowski, „Antropologia i antyk grecki”, 15–35. Por. Aleksander Wolicki, „Piśmienność w starożytnej Grecji. Model antropologiczny a nauki historyczne”, w: *Antropologia antyku greckiego*, 357–377.

¹² Martin Millet, *The Romanization of Britain* (Cambridge: CUP, 1990), 38: *progressive emulation* [podkreślenie – MP] *of this symbolism further down the social hierarchy [...] self-generating, encouraging others in society to aspire to things Roman, thereby spreading the culture*. Por. Hingley, „The ‘legacy’ of Rome”, 39–40; idem, *Globalizing Roman Culture*, 38–40, 41–43; Terrenato, „The Romanization of Italy”, 21–22 (w odniesieniu do Italii); Morley, *The Roman Empire*, 114–118; Andrew Wallace-Hadrill, *Rome’s Cultural Revolution* (Cambridge: CUP, 2010), 10–11; Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 13–20; 43–72 (Brytania i Afryka Północna); Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 213–216.

¹³ Według Marcel Bénabou oddziaływanie Rzymu na miejscowe społeczności było: *un processus [...] visant, non à transformer à tout prix un territoire, mais à permettre à Rome et à ceux qui se placent dans son orbite d’en tirer le meilleur parti possible*. Natomiast ze

Na dyskusję wpływały z jednej strony trudne rozliczenia z epoką kolonialną państw europejskich, a z drugiej silne podkreślanie idei praw obywatelskich w drugiej połowie XX wieku¹⁴ oraz nowe kierunki w nauce. Wiodącą w tym rolę zaczęły odgrywać nauki społeczne, jak socjologia (z mocną pozycją pojęcia etniczności lub tożsamości etnicznej) czy dominująca, głównie na gruncie amerykańskim, ale również coraz bardziej wpływowa w Europie, antropologia¹⁵, a także nowe trendy w archeologii¹⁶ i w badaniach historycznych. Ich metody miały duży wpływ na studia nad antycznym Rzymem i jego oddziaływaniem na podporządkowane mu obszary. Pozwoliło to nie tylko na powolne odchodzenie od pojęcia romanizacji, czego przejawem było używanie go w cudzysłowie – „romanizacja” (głównie na gruncie archeologii), ale również na poszukiwanie mniej lub bardziej trafnych terminów mogących je zastąpić¹⁷.

strony miejscowych Rzym zetknął się z: *une certaine forme de résistance finit par se faire jour [...] la dynamique de la conquête eût pu se maintenir longtemps; mais elle n'eût jamais mené à une Romanisation véritable de l'ensemble de la population africaine*. Marcel Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation* (Paris: La Découverte, 1976), 29–30. Por. Cecconi, „Romanizzazione”, 82; Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 13–20, 215. Wydaje się, że taka postawa tego francuskiego autora, z pochodzenia Marokańczyka wynikała także z buntu i oporu, który jest ważnym aspektem tożsamości przedstawiciela dawnej kolonialnej społeczności. Takie podejście określić można terminem antytożsamości (*counter-identity*), czyli tożsamością o rozwiniętym aspekcie dystynktywnym, która jest najczęściej kierowana przeciw kulturze dominującej (rzymskiej a w domyśle francuskiej) lub „tożsamością oporu” (termin wprowadzony za sprawą Manuela Castellsa). Por. Anthony D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, przeł. M. Głowacka-Grajper (Kraków: WUJ, 2009), 73–82; Eller, *Antropologia kulturowa*, 414–415; Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, (Warszawa: WUW, 2015), 168–169; Jolanta Zdybel, „Tożsamość jako fetysz współczesności”, w: *Tożsamości społeczno-kulturowe – kreacje i komunikacja. Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, red. M. Dziekanowska M. Wójcicka (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2016), 9, 37–38.

¹⁴ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 26–30, 36–37; Eller, *Antropologia kulturowa*, 93–99; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 213–216 *contra* Morley, *The Roman Empire*, 115–125.

¹⁵ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 36–37; Stephane Bourdin, *Les peuples de l'Italie préromaine. Identités, territoires et relations inter-ethniques en Italie centrale et septentrionale (Ville – Ier av. J.-C.)* (Rome: Ecole Française de Rome, 2012), 703–708; Michał Buchowski, Henryk Mamzer, Andrzej Rozwadowski, Aleksander Posern-Zieliński, „Antropologia a archeologia”, w: *Przeszłość społeczna*, 686–720; Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, 73–100 (znaczenie pojęcia tożsamości etnicznej). Por. Kuper, *Kultura. Model antropologiczny*, 200–209; Eller, *Antropologia kulturowa*, 190–191.

¹⁶ Zob. Hingley, „Eurocentricism and theory”, 9–22; Bourdin, *Les peuples de l'Italie préromaine*, 62–66 (odnośnie Italii). W literaturze polskiej kwestie te przedstawia w bardzo kompetentny sposób *Przeszłość społeczna* (29–192, 675–1088). Por. Posern-Zieliński, „Antropologia polityczna a studia nad wczesnym państwem”, w: *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer (Poznań : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2013), 39–41.

¹⁷ Tendencja ta jest widoczna m.in. w książce *Cultural Identity in the Roman Empire*, red. R. Laurence, J. Berry (London-New York: Psychology Press, 2003) (second edition). Por.

W związku z tym zaczęto nie tylko dostrzegać obecność lokalnych kultur na podporządkowywanych Rzymowi obszarach, co pojawiało się już wcześniej, ale wręcz wysuwać ich istnienie na pierwszy plan. Wymagało to nowego spojrzenia na problem. Zaczęto zauważać istnienie tożsamości (ang. *identities*) lokalnych społeczności i podjęto próby ich zdefiniowania. Zwrócono również uwagę nie tylko na ich materialną spuściznę, ale również na ich niematerialne dziedzictwo. Takie podejście wymaga od badacza wielostronnego spojrzenia, które stało się możliwe dzięki przeniesieniu na grunt historii antycznej współczesnych modeli i metod badawczych socjologii, etnologii czy też antropologii. Podstawą takiego ujęcia jest odejście od postrzegania zjawisk cywilizacyjnych wyłącznie z perspektywy zdobywcy, a więc Rzymu i jego dominującej kultury, na rzecz uwzględnienia istnienia bogatego, chociaż często słabo uchwytnego w materiale źródłowym, dorobku kulturowego lokalnych społeczności, który wносиły do wspólnego dziedzictwa¹⁸. Uważa się, że przemiany cywilizacyjne, którym podlegała ludność podporządkowanych Rzymowi obszarów, polegały przede wszystkim na interakcyjności, odbywającej się na wielu płaszczyznach (kultura, język, zwyczaje i obyczaje, religia, gospodarka, prawodawstwo, ubiór, architektura etc.)¹⁹, której dróg, kierunków i sposobów oddziaływania najczęściej nie jesteśmy w stanie prześledzić na każdym etapie. W bardzo wielu

Richard Reece, „Romanisation: a point of view”, w: *The Early Roman Empire in the West*, red. T. Blagg, M. Millet (Oxford: Oxbow Books, 1990), 30–34; Kathryn Lomas, Andrew Gardner, Edward Herring, „Introduction”, w: *Creating Ethnicities Identities in the Roman World*, red. A. Gardner, E. Herring K. Lomas (London: Institute of Classical Studies, 2013), 2013: 1–10; Edward Bispham, „Una, nessuna o centomila romanizzazione?”, w: *L'Italia centrale e la creazione di una 'koiné' culturale? I percorsi della 'romanizzazione'. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne*, red. M. Abersson, M. C. Biella, M. di Fazio, P. Sánchez, M. Wulschleger (Bern-Berlin-Bruxelles-Frankfurt am Main-New York-Oxford: Peter Lang, 2016), 2, 5–14; Louise Revell, *Ways of Being Roman. Discourses of Identity in the Roman West* (Oxford: Oxbow Books, 2016), 6–7, 19. Greg Woolf w *Becoming Roman* (7–8) w taki sposób komentował pod koniec XX w. odchodzenie od terminu „romanizacja”: *Romanization has often been used as an umbrella term to conceal a multitude of separate processes. Some regard that as a major drawback of the concept, others see it as its most attractive feature. Romanization has no explanatory potential, because it was not an active force, the course of which can be traced through a variety of indices, and the level of which can be measured. But used descriptively, Romanization is a convenient shorthand for the series of cultural changes that created an imperial civilization, within which both differences and similarities came to form a coherent pattern.* Warto zwrócić uwagę na pojawianie się również terminu proto-romanizacja, który miał się odnosić do okresu oddziaływania rzymskich wpływów na mieszkańców Italii przed wybuchem wojny ze sprzymierzencami (*bellum sociale, bellum Marsicum, bellum Italicum*) w latach 91–88 i generalnie przed I w.p.n.e.: Mouritsen, „Italian Unification”, 31, 85–86.

¹⁸ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 91–102; Morley, *The Roman Empire*, 115–125. Oczywiście jeśli miejscowa ludność nie została wyniszczona przez Rzymian w czasie kampanii wojennych lub też nie została deportowana.

¹⁹ W związku z tym we włoskiej literaturze naukowej dotyczącej dziejów antycznego Rzymu, która w większości wypadków odnosi się z niechęcią do odrzucania terminu romanizacja pojawia się pojęcie wielu romanizacji w każdym aspekcie oddziaływania wpływów rzymskich na podporządkowywanych przez Rzym mieszkańcach Italii: Ceccconi, „Romanizzazione”, 81–94; Galsterer, „La Romanizzazione – una, molte o nessuna?”, *Antichità*

wypadkach mamy do czynienia tylko z jej efektem końcowym, którym jest już jakiś ukształtowany model kulturowy. Dopiero próba jego dekonstrukcji pozwala, w zależności od posiadanych źródeł, na odtworzenie przebiegu procesu jego tworzenia. Jednakże stosując metody nauk społecznych należy zdawać sobie sprawę z konieczności ich odniesienia do posiadanego materiału źródłowego z konkretnej epoki²⁰. Wszelkie analogie z innymi epokami mogą prowadzić do nieuprawnionych wniosków, które są albo kontrowersyjne, albo wręcz błędne.

Wspomniane już wyżej zastosowanie metod nauk społecznych i humanistycznych oraz szybkie przemiany współczesnych relacji międzyludzkich spowodowały pojawienie się nowych paradygmatów w odniesieniu do przemian kulturowych, także w okresie rzymskim. Najsilniej oddziałującym stał się paradygmat porównujący relacje Rzymian z ludnością miejscową do tych, jakie mieli Europejczycy z mieszkańcami swych kolonii w Nowym Świecie (Ameryka Środkowa i Południowa), który przedstawiła Jane Webster między innymi w artykule pod wymownym tytułem „Creolizing the Roman Provinces”. Zdaniem autorki termin *romanizacja* należy zastąpić wywodzącym się z lingwistyki terminem *kreolizacja*²¹! Bazując na porównaniu wykorzystania przez

Altoadriatiche 68 (2009): 25–27; Michele Silani, *Città e territorio: la formazione della città romana nell'ager Gallicus* (Bologna: Bononia University Press, 2017), 22–26.

²⁰ Wybitny polski socjolog Florian Żnaniński (w *Relacje społeczne i role społeczne* [Warszawa: PWN, 2011], 394) zdawał sobie z tego sprawę: „Musimy jednak odżegnać się od prób prześledzenia ewolucji zbiorowości ludzkich wstecz aż do «społeczności zwierząt», gdyż wszelkie próby tego rodzaju są skazane na pozostanie w sferze przypuszczeń, jako że nie dysponujemy żadnymi danymi w postaci faktów dotyczących epoki, kiedy zaczęła się wyłaniać kultura ludzka. [...] Nie możemy się cofnąć dalej, niż pozwalają na to eksponaty archeologiczne, o ile na etapie, który możemy poznać dzięki przedmiotom, istniała już kultura”. Archeolog Johannes Siapkas w „Ancient Ethnicity and Modern Identity”, w: *A Companion to Ethnicity in Ancient Mediterranean*, red. J. McInerney (Oxford: John Wiley Sons, 2014), 66: *This is not to deny that we are constrained by the available evidence. Rather, with constructivism, the effects of other factors, such as academic structures, political and national ideologies, and assumptions about how societies and cultures function, are viewed to have profound effects on what, why, and how we conceptualize antiquity.* Francesca Fulminante, „Ethnicity, identity and state formation in the Latin landscape. Problems and approaches”, w: *Landscape, ethnicity and identity in the archaic Mediterranean area*, red. G. Cifani, S. Stoddart, S. Neil (Oxford : Oxbow Books, 2012), 94–95; Gabriele Cifani, „Approaching ethnicity and landscapes in pre-Roman Italy: the middle Tiber Valley”, w: *Landscape, ethnicity and identity*, 145–146; Posern-Zieliński, „Antropologia polityczna”, 47–49; Nino Luraghi, „The Study of Greek Ethnic Identities”, w: *A Companion to Ethnicity in Ancient Mediterranean*, , 217, 221.

²¹ Definicję tę przyjąłem na podstawie: Sebastian Matz, „Creolization – ein Modell der Romanisation?”, w: *Romanisierung – Romanisation. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*, red. G. Schörner, BAR International Series 1427 (Oxford : British Archaeological Reports Oxford Ltd, 2005), 67 (za L. Mrozewicz, „Romanizacja, kreolizacja i nie tylko”, *Studia Europea Gnesnensia* 12 (2015), 376–383, a szczególnie: 378–379, przyp. 1): „Kreolizacja oznacza przejście od tzw. języka pidżinowego do języka kreolskiego. Język pidżinowy ma charakter języka pomocniczego, względnie handlowego, charakteryzuje się mocno zredukowaną strukturą gramatyczną, znacząco ograniczonym zasobem leksykalnym, słabo rozwiniętą stylistyką i zmienionym systemem fonologicznym. Tego typu języki powstają na bazie co najmniej dwóch obszarów mowy, których nosiciele chcą lub muszą

niewolników pochodzących z Afryki przedmiotów przekazanych im przez europejskich kolonizatorów na plantacjach w Ameryce Łacińskiej, którzy używali ich nie ze względu na ich pierwotne zastosowanie, ale ze względu na swoje własne afrykańskie zwyczaje. Jane Webster stwierdziła, że do takiej samej sytuacji mogło dochodzić w okresie rzymskim, gdy przedmioty i idee rzymskie, trafiające do lokalnych społeczności otrzymywały inne zastosowanie niż te pierwotne²². Teorie Webster nie są czymś zupełnie nowym, gdyż już Collingwood zwrócił uwagę na kwestię fuzji kulturowej, ale odnosił je ściśle do epoki antycznej i przemian kulturowych w obrębie rzymskiej prowincji Brytanii. Pisząc o fuzji kultur skłaniał się w stronę powstawania jednej kultury, na którą składały się wpływy rzymskie i elementy miejscowe (celtyckie). Natomiast w ujęciu Jane Webster jest raczej mowa o wariacji wielu nowych kultur. Paradygmat mówiący o kreolizacji obszarów, które stały się domeną Rzymu, stał się modny i wpływowy. Trzeba przyznać, że na taki stan rzeczy ma wpływ fakt, że teorie o hybrydyzacji kultur są niezwykle silne w dzisiejszych naukach społecznych i humanistycznych, głównie w antropologii kultury i socjologii, ale także w archeologii. Warto jednak zauważyć, że w przeciwieństwie do Martina Milleta, ale także do innych historyków i archeologów (na przykład omawiane niżej poglądy Grega Woolfa), Jane Webster w hybrydyzacji nie wysuwa na pierwszy plan wyższych warstw, ale podkreśla udział w tym procesie przede wszystkim tych niższych (ang. *subalterns*). Jest to niezwykle cenne, gdyż rozszerza horyzont badań, ale takie ujęcie problemu wymaga posiadania odpowiednich źródeł, które oddawałyby głos właśnie tym niższym

kontaktować się ze sobą. Rozmówcy posługują się wówczas najbardziej charakterystycznymi cechami drugiego języka, w formie zredukowanej, w celu porozumienia się z interlokutorem. Języki pidżynowe powstały głównie w środowisku kolonialnym w okresie ekspansji potęg europejskich do Indii, Afryki i Ameryki. Badania językoznawcze wykazały, że z reguły język grupy słabszej politycznie i ekonomicznie dopasowywał się do strony silniejszej. W procesie kreolizacji z języka pidżynowego wykształcić się mógł język kreolski lub też w następstwie dominacji języka kolonizatorów – język pidżiniowy spychany był na margines i w konsekwencji mógł całkowicie zaniknąć” [przeł. L. Mrozewicz]. Por. Wallace-Hadrill, *Rome's Cultural Revolution*, 11–12; Eller, *Antropologia kulturowa*, 130.

²² Webster, „Ethnographic barbarity: colonial discourse and «Celtic warrior societies»”, w: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, Leicester Archaeology Monographs 3 (Leicester: School of Archaeological Studies at University of Leicester, 1996), 111–124. Por. Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 216. W obronie teorii Webster można powiedzieć, że rzeczywiście znane są sytuacje, w których przedmioty proveniencji rzymskiej znajdowały inne zastosowanie u innych społeczności niż ich pierwotna rola. Przykładem mogą być tu m.in. monety rzymskie są znajdowane na terenach przygranicznych *Imperium Romanum* (Germania), które nie służyły tylko jako środek propagandy rzymskiej, czy też po prostu środek płatniczy, ale były przewiercane i używane jako naszyjniki! Jednakże ten przykład i wiele innych sposobów używania przedmiotów pochodzenia rzymskiego nie można traktować generalnie jako ogólnej tendencji, gdyż w wielu przypadkach i na różnych obszarach jesteśmy w stanie podać przykłady używania ich zgodnie z swoim przeznaczeniem. Można na to spojrzeć również jako po prostu rozprzestrzenianie się importów rzymskich poza granicami *Imperium Romanum*. Proces taki jest dobrze znany w antropologii kulturowej i określany jest terminem – innowacyjności wtórnej: Eller, *Antropologia kulturowa*, 374–376.

warstwom. W tym wypadku źródła archeologiczne i epigraficzne są niezbędne w przedstawieniu tego zagadnienia.

Przedstawiając teorie, które miały zastąpić powstały w XIX wieku paradygmat romanizacji, warto zwrócić uwagę na fakt, że wielu badaczy stara się odwoływać do wspomnianego już ważnego pojęcia tożsamości (ang. *identity*)²³. Głównym przesłaniem, które stawiają sobie autorzy, tacy jak David Mattingly, jest przede wszystkim odrzucenie homogeniczności kulturowej społeczności prowincji (Brytania i Afryka Północna), na którą kładła nacisk teoria romanizacji, i przyjęcie istnienia różnych tożsamości mieszkańców ze względu na miejsce zamieszkania (miasta, obszary wiejskie i obozy wojskowe). Teoria ta podkreśla przede wszystkim możliwość wyboru określonych postaw ze względu na posiadaną tożsamość wobec wpływów rzymskich, które mogą oznaczać akceptację zmian lub ich odrzucenie²⁴. Część badaczy zresztą (Martin Pitts) próbuje zastąpić termin *identity* za pomocą innych sformułowań, jak *group consciousness*, *self-identification*, *power claim*, *self-understanding* etc. Natomiast we Francji w literaturze przedmiotu obecne jest pojęcie *transferts culturels*, które ma zastąpić pojęcie romanizacji²⁵.

Pod wpływem różnych kierunków filozoficznych, na przykład strukturalizmu Claude'a Lévi-Straussa, pojawia się również koncepcja przedstawiająca skomplikowane procesy formowania, nakładania, ścierania się i wzajemnego współistnienia lokalnych kultur oraz napływowej rzymskiej jako *bricolage*. Według niej równolegle funkcjonują zarówno dawne idee i przedmioty, jak i te nowe napływające na dany obszar, którym nadaje się zupełnie nowe znaczenie²⁶. Koncepcja ta nawiązuje do wspomnianych już wyżej koncepcji kreolizacji i hybrydyzacji.

²³ Małgorzata Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych* (Warszawa, 2010), 89–108; Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, 72–100; Assmann, *Pamięć kulturowa*, 144–178. Por. niżej.

²⁴ Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*, 203–245. Swoje rozważania David Mattingly oparł na teorii sprzecznych doświadczeń (*discrepant experiences*) zawartych w dziele Edwarda Saïda pt. *Culture and Imperialism* wydanym w Londynie w 1993 r., ale inaczej tłumaczy pojęcie *discrepant* nie jako sprzecznych tylko jako wiele różnorodnych reakcji wobec rzymskich działań. Por. Revell, *Ways of Being Roman*, 14. Inaczej Morley, *The Roman Empire*, 115–125. Krytyka tego paradygmatu pojawiła się wśród badaczy włoskich jak Francesco Remotti, autora dzieł pod jednoznacznie brzmiącymi tytułami: *Contro l'Identità* (wyd. Bari 1996) i *L'Ossessione Identitaria* (wyd. Bari 2010).

²⁵ Por. Marie-Laurence Haack, „Il concetto di «transferts culturels»: un'alternativa soddisfacente a quello di «romanizzazione»? Il caso etrusco”, w: *Patria diversis gentibus una? Unità politica e identità etniche nell'Italia antica. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 20–22 settembre 2007*, red. G. Urso (Pisa: Edizioni ETS, 2007), 127–146.

²⁶ Por. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, 56; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 218. Na temat terminu *bricolage* w tym znaczeniu zob. Terrenato, „The Romanization of Italy”, 23; Ralph Haeussler, *Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy* (Walnut Creek: Routledge, 2013), 58–59. Por. Kuper, *Kultura. Model antropologiczny*, 146–150. Oprócz wymienionych powyżej terminów pojawiły się również inne, które reprezentują kolejne koncepcje i ujęcia tych skomplikowanych procesów jak *métissage*, który wprowadził Patrick Le Roux oznaczający

Pod koniec XX i na początku XXI wieku pojawił się niezwykle silnie oddziałujący paradygmat globalizacji, którego idee próbuje się przenieść, z różnym skutkiem, na czasy antyku. Badacze sięgający po niego stają jednak często przed poważnym wyzwaniem, jak pogodzić dwa krańcowe pojęcia – z jednej strony lokalności, która była istotnym elementem tożsamości miejscowej ludności w rzymskich prowincjach, z globalnością, jaką charakteryzować się miała kultura grecko-rzymska. Próby odniesienia procesów globalizacji i ich odbierania przez lokalne społeczności znalazły swój wyraz w angielskim terminie – *glocalization*, którego autorem jest Roland Robertson. Natomiast u Anthony’ego Giddensa (*Nowoczesność i tożsamość. «Ja» i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Sulżycka, Warszawa 2012: 38) proces ten określa się terminem „*dialectic of the local and global*”, czyli „*dialektyki lokalności i globalności*”, która wyraża się we wzajemnych oddziaływaniach między uczestnictwem w kontekstach lokalnych a tendencjami globalnymi²⁷.

mieszanie się krwi w warunkach kolonialnych w XVI i XVII w. Warto zwrócić uwagę, takie koncepcje pojawiały się już w antyku: Sallust. *Cat.* 6; Verg. *Aen.* VII 98–101: *externi venient generi, qui sanguine nostrum/nomen an astra ferant quorumque a stirpe nepotes/omnia sub pedibus...vertique regique videbunt*; 255–273; XII 791–840 (Jowisz z Junoną ustalają, „negocjują” cechy nowej grupy, która powstanie z połączenia przybyszy z zewnątrz Trojan i miejscowych Latynów); *CIL* XIII 1688 (tzw. mowa lyońska cesarza Klaudiusza, w której pojawia się termin *consaguinitas* wobec relacji mieszkańców Italii); Flor. I 1; Andrea Giardina, „L’identità incompiuta dell’Italia romana”, w: *L’Italie d’Auguste à d’Dioclétien. Actes du colloque international organisé par l’École française de Rome, l’École des haute études en sciences sociales, le Dipartimento di scienze storiche, archeologiche, antropologiche dell’Antichità dell’Università di Roma La Sapienza et le Dipartimento di scienze dell’Antichità dell’Università di Trieste* (Rome, 25–28 mars 1992), red. C. Nicolet (Rome: Ecole française de Rome, 1995), 29–36; Maurizio Bettini, „Forging Identities. Trojans and Latins, Romans and Julians in the *Aeneid*”, w: *Herrschaft ohne Integration?*, 269–291 (użył nawet określenia *forging identities*).

²⁷ Na temat teorii globalizacji istnieje ogromna literatura z dziedziny nauk społecznych. Uwaga ta dotyczy również tożsamości w czasach globalizacji lub też tożsamości postnowoczesnej zob. m.in. Zygmunt Baumann, *Prawodawcy i tłumacze*, przeł. A. Ceynowa, J. Giebułtowski (Warszawa: IFiS PAN, 1998); Robert Witcher, „Globalisation and Roman imperialism. Perspectives on identities in Roman Italy”, w: *The emergence of state identities in Italy in the first millennium BC*, red. E. Herring, K. Lomas (London : Accordia Research Institute, 2000), 215–222; Anthony Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. «Ja» i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Sulżycka (Warszawa: PWN, 2012), 38–40; Kuper, *Kultura. Model antropologiczny*, 200–209; Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu*, 289–291; Eller, *Antropologia kulturowa*, 459–492; Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, 258–269; Zdybel, „Tożsamość jako fetysz współczesności”, 27–39. Traktowanie kultury grecko-rzymskiej jako kultury globalnej zob. Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 1–6; 105–120; Tamar Hodos, „Local and Global Perspectives in the Study of Social and Cultural Identities”, w: *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, red. S. Hales, T. Hodos (Cambridge: CUP, 2010), 3–31; Haussler, *Becoming Roman?*, 48–63; 215–280; Van Oyen, „Deconstructing and reassembling”, 219–220; Revell, *Ways of Being Roman*, 16–18. Por. Morley, *The Roman Empire*, 125–127. Por. Geza Alföldy, *Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?* (Basel: Schwabe, 1999); Frank Kolb, *Imperium Romanum – antyczny model globalizacji?*, przeł. K. Królczyk (Poznań: Contact, 2010).

Jeszcze inną propozycję przedstawił Greg Woolf, który w swoich badaniach zaproponował teorię „stawania się Rzymianinem” – *becoming Roman*. W przypadku poglądów tego badacza nie mamy do czynienia z całkowitym odrzuceniem romanizacji, ale raczej z jej twórczą reinterpretacją, w której odnosi się on również do krytyków teorii w jej klasycznym ujęciu²⁸. Jako obszar badań nad procesem stawania się Rzymianinem wybrał ośrodek celtyckich Eduów – Autun (rzymskie *Augustodunum* i *Flavium Aeduarum*). W swojej książce opisuje przemiany społeczeństwa celtyckiego epoki żelaza, które po podboju przez Cezara w I wieku przed naszą erą zaczęło się stopniowo formować pod wpływem rzymskim, na zasadzie wzajemnego nakładania się i ścierania elementów miejscowych (celtyckich) i napływowych, w specyficzną kulturę gallo-rzymską. Lokalnym elitom zależało na adaptacji rzymskich imperialnych wzorców, gdyż chciały one podtrzymywać i utrwalać własne wpływy we wspólnocie, już w nowej sytuacji politycznej. Natomiast administracji rzymskiej zależało głównie na pozyskaniu ich celem zapewnienia Rzymowi stabilności swej władzy w prowincji²⁹.

Jeszcze inną, interesującą koncepcję zmian społeczno-polityczno-kulturowych pod wpływem rzymskim na wybranym obszarze północno-zachodniej Italii (Piemont, Lombardia i Liguria) wysunął ostatnio archeolog Ralph Haeussler w książce *Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy* (2013). Opierając się głównie na materiale archeologicznym, ale także numizmatycznym i epigraficznym, przedstawił proces przemian na tym obszarze, poddając krytyce wcześniejsze teorie, poczynawszy od romanizacji, a na globalizacji kończąc. W swoich badaniach doszedł on do wniosku, że ludność tych terenów była poddawana równocześnie różnym działaniom (kulturowym, ekonomicznym-gospodarczym, społecznym) ze strony Rzymu, które nie doprowadziły do „romanizacji”, asymilacji, czy też do „stawania się Rzymianami” większych grup (na przykład arystokracji)³⁰.

²⁸ Woolf, *Becoming Roman*, 13–16.

²⁹ Ibid. 242: *The novelty of Gallo-Roman society was also expressed in new tastes, new senses of style, of cleanliness and of propriety. The Gauls had also gained a new conception of the divine and lost any sense of a past distinct from that of the Romans, and in the process they had become a different people. It is possible in any case that the category of „Gauls” had no agreed meaning before the conquest, and that it was classical ethnographers and Roman administrators who had invented the identity on which the imperium Galliarum of AD 69–70 was based and floundered. [...] But the creation of Gallo-Roman culture made the Gauls different in other ways. The new order was itself much more highly differentiated than iron age societies had ever been. Becoming Roman did not involve becoming more alike the other inhabitants of the empire, so much as participating in a cultural system structured by systematic differences, differences that both sustained and were a product of Roman power. This aspect of cultural change can be explored in several ways. At one level it comprised the differentiation of roles and spaces within Gallo-Roman society. Gauls thus became more different from each other, as they became more Roman. The emergence in the first century AD of divides between rich and poor, artisans and peasants and slaves and freedmen marks the appearance of a more complex society, within which some individuals had new opportunities to change their roles, homes and identities.* Por. Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 47–48.

Według niego każdy mieszkaniec stanął wobec całego kompleksu oddziaływań kulturowych, ideologicznych, społecznych, gospodarczych i politycznych, na które starał się odpowiedzieć postawą zbudowaną na podstawie własnej tożsamości i kultury. Te jednostkowe interakcje możemy poznać badając cały repertuar źródeł archeologicznych, epigraficznych, numizmatycznych, ale też onomastykę oraz ulegające przekształceniom mity, kultury, które wskazują na indywidualną akceptację zmian, ich odrzucenie lub też twórczą adaptację ze względu właśnie na swoje dziedzictwo kulturowe. W koncepcji tej autor przede wszystkim interesuje się indywidualnymi postawami mieszkańców, a nie reakcją większych grup społecznych³¹. Oczywiście takie ujęcie jest niezwykle interesujące, ale pojawia się w nim podstawowy problem, a mianowicie

³⁰ Haeussler, *Becoming Roman?*, 72: *A focus on the empire's impact can only provide a limited notion for understanding social change as it leaves out endogenous developments and largely ignores the individual's creativity. At the centre of our analysis there must be the social agent in Northwest Italy. He or she must have been torn apart between different simultaneous and often contradictory cultural, economic and societal stimuli that motivated his/her actions. The individual did not just have bipolar choice between staying „native” or becoming „Roman”. And local elites did not just „assimilate” Roman culture to consolidate their status and power. Instead, the individual was faced with a rather complex web of interrelated cultural models, discourses and ideologies that constrained his/her free and independent choice.* Jak widać autor ten jest w swoich poglądach bliższy współczesnym teoriom, odchodząc od pojęcia „romanizacja”. Inaczej Morley, *The Roman Empire*, 125–127. Por. Frederick G. Naerebout, „Global Romans? Is globalisation a concept that is going to help us understand the Roman Empire?”, *Talanta* 38–39 (2006–2007), 149–170; Frank Kolb, *Imperium Romanum*.

³¹ Haeussler, *Becoming Roman?*, 72: *Our archeological and epigraphic record is the result of a multitude of processes, most of which had nothing to do with „Romanness”. People negotiated and expressed their own cultural identity by using repertoire of artifacts, art, language (names, myths, histories) and so on that was at hand: these elements were manipulated by processes that we might call bricolage or creolisation, thus adapting and alienating them in order to suit personal or local cognitions.* Por. Carrie Murray, „Constructions of Authority through Ritual: Considering transformations in ritual space as selecting society in Iron Age Etruria”, w: N. Terrenato, D.C. Haggis (red.), *State Formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist Paradigm*, (Oxford 2011), 199: *Despite the existence of different approaches, the unifying factor of attempting to understand cultural change still remains. I argue that it is possible to investigate societal change at the level of the individual, while still paying attention to the perspective of how the actions of individuals relate to larger transformations within that society, as well as how these changes relate to other societies. The actions of individuals have consequences [...] intended and unintended, on short- and long term time scales. Importantly, the decisions made by individuals that make visible the developing social inequalities and reinforce differential power relations, are crucial to understanding the given society at both the individual and larger institutional or group levels [...] The establishment of roles and statuses in societies that include responsibility over tasks, events, objects, etc., is an important link between individual decision-making and development of social group institutions, including authoritative roles (o budowaniu władzy i wspólnoty w społecznościach etruskich w okresie żelaza VII/VI w.).* Por. Revell, *Ways of Being Roman*, 9: *One common misconception is to equate identity with the individual, and the idea that researching identity is to identify the experience of an idealised person in the past. This can have the effect of producing a concentration on the individual devoid of their wider context and the social discourses through which any aspect of identity is formed. Neither social structures nor the*

dostępność źródeł. W przypadku tej części północnej Italii jest ich stosunkowo dużo, ale są tereny w tym regionie i nie tylko tam, które nie oferują nam takiej ich obfitości i różnorodności. Trudno jest jednak rozpatrywać indywidualną odpowiedź miejscowych społeczności na działania rzymskie wówczas, gdy zostały one po bezwzględnych akcjach militarnych niemal całkowicie zniszczone (jak na terenach celtyckich Senonów nad Adriatykiem), a ich ziemie zostały oddane kolonistom i osadnikom indywidualnym przybywającym z innych obszarów Italii.

Generalnie koloniści i osadnicy byli już wcześniej poddawani wpływom rzymskim i zapewne już na terenach ojczystych wypracowali własną odpowiedź na nie. W takim wypadku możemy jedynie mówić o kontynuacji wypracowywania postaw kolonistów i osadników wobec tych działań w nowym otoczeniu, ale nie ludności autochtonicznej. Na nowo zasiedlanych obszarach osadnicy spotykali się z innymi rzymskimi sprzymierzeńcami (*socii*), wywodzącymi się z różnych obszarów Italii, oraz z tak zwanymi *incolae*, a więc autochtonami, jeśli tacy w ogóle przetrwali podbój. Badacz musi więc uwzględnić wszystkie etapy kształtowania się postaw i relacji osadników wobec rzymskich wpływów, nie tylko w nowym otoczeniu, ale też tych mających miejsce wcześniej³².

Ralph Haeussler nie poświęcił zbyt dużo miejsca relacjom Rzym–lokalna ludność w okresie tuż po podboju, który wydaje się oferować mniej możliwości uzyskania informacji na temat „definiowania” własnej postawy, a więc trwałości oporu autochtonów w trakcie działań rzymskich, mogącej równocześnie świadczyć o ich stosunku do zdobywców. Nie wiadomo, czy szybko nastąpiła akceptacja stanu podporządkowania militarnego i politycznego, czego efektem był zanik oporu, czy też był on kontynuowany, co może świadczyć o braku akceptacji dla działań zdobywcy. Oczywiście problemem jest w tym wypadku skromna baza źródłowa, na przykład w sytuacji, gdy miejscowa ludność na danym terenie została wyniszczona lub deportowana, co było dość częstą praktyką stosowaną przez Rzym³³.

Model Haeusslera może być zastosowany do wybranych miejsc, gdzie nie użyto eksterminacyjnej polityki wobec mieszkańców i istniała ludność

individual should be considered as primary i.e. preceding the other. Instead, they exist as a duality; 10: Therefore, neither is dominant, but both exist together.

³² CIL XI 6211; Silani, *Città e territorio*, 25; Piegdoń, *Ager Gallicus. Polityka Republiki Rzymskiej wobec dawnych ziem senońskich nad Adriatykiem w III–I w.p.n.e.* (Kraków: Historia Iagellonica, 2019), 304–306. Z taką sytuacją mamy do czynienia głównie w koloniach łatyńskich, w których społeczność miała charakter heterogeniczny etnicznie. Także w czasach Cesarstwa w niektórych prowincjach, między innymi w Dacji, gdzie po podboju nastąpiła eliminacja i przesiedlenia znacznej części ludności autochtonicznej, doszło również do intensywnej kolonizacji osadnikami z różnych obszarów imperium.

³³ Jean-Pierre Vallat, „The Romanization of Italy: Conclusions”, w: *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization*, red. S. Keay, N. Terrenato (Oxford: Oxbow Books, 2001), 104–105, 108. Jeśli taki opór był kontynuowany to być może wśród mieszkańców mogła pojawić się tzw. „tożsamość oporu”. Zob. Haeussler, „De-constructing Ethnic Identities: Becoming Roman in Western Cisalpine Gaul?”, w: *Creating Ethnicities Identities in the Roman World*, red. A. Gardner, E. Herring, K. Lomas (London: Institute of Classical Studies, 2013b), 47–48.

miejskowa, która mogła być odbiorcą szerokiego wachlarza działań rzymskich i na nie odpowiadać.

Ten krótki szkic pokazuje jak złożone i trudne są badania nad przekształcaniami etnicznymi, kulturowymi i cywilizacyjnymi na obszarach podporządkowanych Rzymowi. Wydaje się, że nie wystarczy już posługiwać się terminem „romanizacja”, by wszystkie skomplikowane i różnorodne zjawiska adaptacji, akulturacji, czy też asymilacji etc. opisać. Jednocześnie pod wpływem nowych trendów i metod w naukach społecznych i humanistycznych, głównie szeroko rozumianych nauk kulturowych, opis zmian kulturowych jest równie trudny. Różnorodne ujęcia, terminy, metody, modele etc. wymagają odniesienia się do nich i nieodrzućcia ich z gruntu. Docenić należy ich ważność choćby poprzez fakt dostrzeżenia, że również pokonani mieli swój dorobek kulturowy i tożsamość, a nie byli tylko pasywnymi odbiorcami wpływów cywilizacji przynieszonej przez zdobywców. Nie można jednak pominąć jej oddziaływania, choć nie jest bez znaczenia, czy indywidualnie, czy grupowo mieszkańcy podporządkowywanych obszarów reagowali na wzory przynieszone im właśnie z Rzymu!³⁴

SUMMARY

This short essay presents how complex and difficult it is today to study the ethnic, cultural, and civilisational transformations on the areas subjected to Rome. It seems it is no longer enough to use the term ‘Romanisation’ to describe all the complicated and diversified phenomena of adaptation, acculturation, or assimilation, etc. The new trends and methods in the social sciences and humanities, particularly the cultural sciences in the broad sense, have contributed to the complexity of the problem. Various approaches, terms, methodologies, models, etc., require taking a stand, and must not be rejected by principle. It must certainly be acknowledged that those conquered also had their cultural heritage and identity, and were not just passive recipients of the influence from the civilisation brought by the conquerors. Nevertheless, the influence must not be neglected. Whether individually, or jointly, the inhabitants of the conquered areas referred to the changes brought about by Rome and responded to such changes.

³⁴ Vallat, „The Romanization of Italy: Conclusions”, 109: *We should consider Romanization and acculturation as the replacement of one civilization by another, but also as the survival and resurgence of indigenous forms transformed in order to adapt to the new situation.* Kwestia badania tożsamości w świecie antycznym nie odnosi się tylko do warstw wcześniej marginalizowanych (dzieci, kobiet, niewolników, uboższych, którzy nie mieli możliwości pozostawić po sobie zbyt wielu informacji, po za materialnymi), ale także do warstw wyższych: Revell, *Ways of Being Roman*, 1–6. Por. Hingley, „Cultural Diversity and Unity: Empire and Rome”, w: *Material Culture and Social Identities*, 57–60.

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów:

BICS – Bulletin of the Institute of Classics Studies

CAH² – Cambridge Ancient History, 2nd Edition, Cambridge 1984–

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum 1863–

Pozostałe skróty czasopism są używane według systemu *l'Année philologique*

BIBLIOGRAFIA

- Alföldy, Géza. *Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?*. Basel: Schwabe, 1999.
- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham. Warszawa: WUW, 2015.
- Badian, Ernst. *Foreign Clientelae 264–70*. Oxford: Oxford University Press, 1958.
- Bandelli, Gino. „Note sulla categoria di romanizzazione con riferimento alla *Venetia* e all’*Histria*”. *Antichità Altoadriatiche* 68 (2009): 29–70.
- Baumann, Zygmunt. *Prawodawcy i tłumacze*, przeł. A. Ceynowa, J. Giebułtowski. Warszawa: PAN, 1998.
- Bénabou, Marcel. *La resistance africaine a la romanization*. Paris: F. Maspero, 1976.
- Bénabou, Marcel. „Tacfarinas, insurge berbère contre la colonisation romaine”. W: *Les Africains* no 8, 293–313. Paris 1977: *Les éditions du CTHS*.
- Bettini, Maurizio. „Forging Identities. Trojans and Latins, Romans and Julians in the *Aeneid*”. W: *Herrschaft ohne Integration? Rom und Italien in republikanischer Zeit*, red. M. Jehne R. Pfeilschifter, 269–291. Stuttgart: Vandenhoeck Ruprecht, 2006.
- Bispham, Edward. „Una, nessuna o centomila romanizzazione?”. W: *L’Italia centrale e la creazione di una «koinè» culturale? I percorsi della «romanizzazione». E pluribus unum? L’Italie, de la diversité préromaine à l’unité augustéenne*, red. M. Aberson, M.C. Biella, M. di Fazio, P. Sánchez, M. Wulschleger, 5–14. Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford: Peter Lang, 2016.
- Boksański, Zbigniew. *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: PWN, 2015.
- Bourdin, Stéphane. *Les peuples de l’Italie préromaine. Identités, territoires et relations inter-ethniques en Italie centrale et septentrionale (VIII – Ier s. av. J.-C.)*. Rome: École française de Rome, 2012.
- Buchowski, Michał; Henryk Mamzer; Andrzej Rozwadowski; Aleksander Posern-Zieliński. „Antropologia a archeologia”, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, 686–720. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
- Budyta-Budzyńska, Małgorzata. *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: PWN, 2010.
- Cecconi, Giovanni A. „Romanizzazione, diversità culturale, politicamente corretto”, *MEFRA* 118/1 (2006): 81–96.
- Champion, Craig B. *Roman Imperialism. Readings and Source*. Oxford: OUP, 2004.
- Cifani, Gabriele. „Approaching ethnicity and landscapes in pre-Roman Italy: the middle Tiber Valley”. W: *Landscape, ethnicity and identity in the archaic Mediterranean area*, red. G. Cifani, S. Stoddart, S. Neil, 144–162. Oxford 2012.

- Collingwood, Robin G. *Roman Britain*, Oxford: Clarendon Press, 1932.
- Creating Ethnicities Identities in the Roman World*, red. A. Gardner, E. Herring, K. Lomas. London: Institute of Classical Studies, 2013.
- Cultural Identity in the Roman Empire*, red. R. Laurence, J. Berry. London-New York: Routledge, 2003 (second edition).
- Dench, Emma. *Romulus' Asylum. Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Augustus*. Oxford: OUP, 2005.
- Eckstein, Arthur M. „Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction”. W: *A Companion to the Roman Army*, red. P. Erdkamp, 567–589. Oxford 2006.
- Edmondson, Jonathan. „Instrumenta Imperii: Law and Imperialism in Republican Rome”. W: *Law, Politics and Society in the Ancient Mediterranean World*, red. B. Halpern, D.W. Hobson, 156–192. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993.
- Eller, Jack David. *Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy*, przeł. A. Gąsior-Niemiec. Kraków: WUJ, 2012.
- Freeman, Phillip W.M. „British imperialism and the Roman Empire”, w: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, Leicester Archaeology Monographs 3, 19–34. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester, 1996.
- Frézouls, Edmond. „Sur l'historiographie de l'impérialisme romain”. *KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques* 8 (1983): 141–162.
- Fulminante, Francesca. „Ethnicity, identity and state formation in the Latin landscape. Problems and approaches”. W: *Landscape, ethnicity and identity in the archaic Mediterranean area*, red. G. Cifani, S. Stoddart, S. Neil, 89–107. Oxford: Oxbow Books, 2012.
- Gabba, Emilio. „Aspetti dell' assimilazione delle popolazioni italiche nel II secolo”. W: *Lingua e cultura degli oschi*, 35–45. Pisa: Giardini, 1985.
- Gabba, Emilio. „Rome and Italy in the Second Century B.C.”. W: *CAH²*, t. 7, 197–244.
- Galsterer, Hartmut. „Aspetti della romanizzazione nella Cisalpina”. *Antichità Altoadriatico* 37 (1991): 165–182.
- Galsterer, Hartmut. „La Romanizzazione – una, molte o nessuna?”. *Antichità Altoadriatiche* 68 (2009): 17–28.
- Giardina, Andrea. „L'identità incompiuta dell'Italia romana”. W: *L'Italie d'Auguste à d'Dioclétien. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome, l'École des hautes études en sciences sociales, le Dipartimento di scienze storiche, archeologiche, antropologiche dell'Antichità dell'Università di Roma La Sapienza et le Dipartimento di scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste (Rome, 25–28 mars 1992)*, red. C. Nicole, 1–89. Rome: École Française de Rome, 1994.
- Giddens, Anthony. *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Sulżycka. Warszawa: PWN, 2012.
- Gobineau, Arthur. *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Paris: Firmin Didot Frères, 1853.
- Haack, Marie-Laurence. „Il concetto di „transferts culturels”: un'alternativa soddisfacente a quello di «romanizzazione»? Il caso etrusco”. W: *Patria diversis gentibus una? Unità politica e identità etniche nell'Italia antica. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 20–22 settembre 2007*, red. G. Urso, 135–146. Pisa: Edizioni ETS, 2007.
- Haeussler, Ralph. *Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy*, Walnut Creek: Routledge, 2013.
- Haeussler, Ralph. *De-constructing Ethnic Identities: Becoming Roman in Western Cisalpine Gaul?*, w: *Creating Ethnicities Identities in the Roman World*, red. A. Gardner, E. Herring, K. Lomas, 35–70. London: Institute of Classical Studies, 2013.

- Haverfield, Francis. „An inaugural address delivered before the First Annual General Meeting of the Society”. *Journal of the Roman Studies* 1 (1911): 11–20.
- Haverfield, Francis. *The Romanization of Roman Britain*. Oxford: OUP, 1915.
- Hingley, Richard. „The «legacy» of Rome. The rise, decline, and fall of the theory of Romanization”. W: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, Leicester Archaeology Monographs 3, 35–48. Leicester: School of Archaeological Studies, 1996.
- Hingley, Richard. *Globalizing Roman Culture. Unity, Diversity and Empire*. London–New York: Routledge, 2005.
- Hingley, Richard. „Eurocentricism and theory in Roman Archaeology: a further contribution to the Romanization debate”, w: *New Perspectives on the Ancient World: Modern perceptions, ancient representations*, red. P.P.A. Funari, R.S. Garraffoni, B. Letalien, 9–22. BAR International Series 1782, Oxford 2008.
- Hingley, Richard. „Cultural Diversity and Unity: Empire and Rome”. W: *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, red. S. Hales, T. Hodos, 54–75. Cambridge: CUP, 2010.
- Hodos, Tamar. *Local and Global Perspectives in the Study of Social and Cultural Identities*. W: *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, red. S. Hales, T. Hodos, 3–31. Cambridge: CUP, 2010.
- Jones, Sian. Etniczność. „Podejście teoretyczne i implikacje metodologiczne”, w: *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, 635–656. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
- Jullien, Camille. *Histoire de la Gaul*. Paris 1908–1921.
- Keaveney, Arthur. *Rome and the unification of Italy*. Kent: Liverpool University Press, 2005.
- Kolb, Frank. *Imperium Romanum – antyczny model globalizacji?*, przeł. K. Królczyk. Poznań: Contact, 2010.
- Kuper, Adam. *Kultura. Model antropologiczny*, przeł. I. Kołbon. Kraków: WUJ, 2005.
- Lomas, Kathryn; Andrew Gardner; Edward Herring. „Introduction”. W: *Creating Ethnicities Identities in the Roman World*, red. A. Gardner, E. Herring, K. Lomas, 1–10. London: Institute of Classical Studies, 2013.
- Laffi, Umberto. „Il sistema di alleanze italico”. *Storia di Roma* vol. 2 (1) (1991): 285–304.
- Luraghi, Nino. „The Study of Greek Ethnic Identities”. W: *A Companion to Ethnicity in Ancient Mediterranean*, red. J. McInerney, 213–227. Oxford: Wiley-Blackwell, 2014.
- Marciniak, Arkadiusz. „Archeologia wobec innych dyscyplin. Obszary współpracy. Wprowadzenie”. W: *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, 675–685. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
- Mattingly, David. *Imperialism, Power and Identity. Experiencing the Roman Empire*. Oxford: Princeton University Press, 2011.
- Matz, Sebastian. *Creolization – ein Modell der Romanisation?* W: *Romanisierung–Romanisation. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*, red. G. Schörner. Oxford: British Archaeological Reports Oxford Ltd, 2005.
- Millet, Martin. *The Romanization of Britain*. Cambridge: CUP, 1990.
- Morley, Neville. *The Roman Empire. Roots of Imperialism*. New York: Pluto Press, 2010.
- Mouritsen, Henrik. *Italian Unification. A study in Ancient and Modern Historiography*. Bulletin of the Institute of Classics Studies, Supplement 70, London: Institute of Classics Studies 1998.
- Mouritsen, Henrik. „Hindsight and Historiography: Writing the History of Pre-Roman Italy”. W: *Herrschaft ohne Integration? Rom und Italien in republikanischer Zeit, Studien zur Alten Geschichte*, red. M. Jehne, R. Pfeilschifter, 23–38. Stuttgart: Vandenhoeck Ruprecht, 2006.
- Mrozewicz, Leszek. *Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej*.

- Poznań: UAM, 1982.
- Mrozewicz, Leszek. *Romanizacja, kreolizacja i nie tylko*. „*Studia Europea Gnesnensia*” 12 (2015): 376–383.
- Mucha, Janusz. *Stosunki etniczne we współczesnej myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN, 2006.
- Murray, Carrie. „Constructions of Authority through Ritual: Considering transformations in ritual space as reflecting society in Iron Age Etruria”. W: *State Formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist Paradigm*, red. N. Terrenato, D.C. Haggis, 199–216. Oxford: Oxbow Books, 2011.
- Naerebout, Frederick. „Global Romans? Is globalisation a concept that is going to help us understand the Roman Empire?”. *Talanta* 38–39 (2006–2007): 149–170.
- Nicolet, Claude. „Obywatel, polityk”. W: *Człowiek Rzymu*, red. A. Giardina, 27–68. Warszawa: Świat Książki, 1997.
- Piegdoń, Maciej. *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w Italii północnej*. Kraków: Historia Iagiellonica, 2009.
- Piegdoń, Maciej. „Italskie korzenie rzymskiego imperializmu”. W: *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, 95–117. Kraków: Historia Iagiellonica, 2015.
- Piegdoń, Maciej. „«Imperium sine fine»? Lacjum, Italia i granice rzymskiej ekspansji w okresie republiki. Kilka uwag”. *Prace Historyczne* 142 (3) (2015): 373–385.
- Piegdoń, Maciej. *Ager Gallicus. Polityka Republiki Rzymskiej wobec dawnych ziem senońskich nad Adriatykiem w III-I w.p.n.e*. Kraków: Historia Iagiellonica, 2019.
- Posern-Zieliński, Aleksander. „Antropologia polityczna a studia nad wczesnym państwem”. W: *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer, 39–52. Poznań: PAN, 2013.
- Przeszłość społeczna. Próba conceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot i A. Zalewska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
- Rampazzo, Natale. „Theodor Mommsen e il concetto di Italia”. W: *La tradizione classica e l'unità d'Italia, Atti del Seminario Napoli – Santa Maria Capua Vetere 2–4 ottobre 2013*, red. S. Cerasuolo, M.L. Chirico, S. Cannavale, C. Pepe, N. Rampazzo, 198–217. Napoli: Satura editrice, 2014.
- Reece, Richard. „Romanisation: a point of view”. W: *The Early Roman Empire in the West*, red. T. Blagg, M. Millet, 30–34. Oxford: Oxbow Books, 1990.
- Remotti, Francesco. *Contro l'Identità*. Bari: Laterza, 1996.
- Remotti, Francesco. *L'Ossessione Identitaria*. Bari: Laterza, 2010.
- Revell, Louise. *Ways of Being Roman. Discourses of Identity in the Roman West*. Oxford: Oxbow Books, 2016.
- Rydel, Jan. „Początki dekolonizacji 1945–1948”. W: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, t. I, 169–174. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.
- Rydel, Jan. „Dekolonizacja 1948/1949–1962”. W: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, t. II, 358–368. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.
- Rydel, Jan. „Trzeci Świat”. W: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, t. II, 95–108. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.
- Rydel, Jan. „Problemy Afryki postkolonialnej”, w: *Najnowsza historia świata 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, t. III, 198–213. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.
- Said, Edward. *Culture and Imperialism*. London: Vintage, 1993.
- Salmon, Edward Togo. *Samnium and the Samnites*. Cambridge: CUP, 1967.
- Salmon, Edward Togo. *The Making of Roman Italy*. London: Thames and Hudson, 1982.
- Sherwin-White, Adrian Nicholas. *The Roman Citizenship*. Oxford: OUP, 1973.

Siapkas, Johannes. „Ancient Ethnicity and Modern Identity”. W: *A Companion to Ethnicity in*

- Ancient Mediterranean*, red. J. McInerney, 66–81. Oxford: Wiley-Blackwell, 2014.
- Silani, Michele. *Città e territorio: la formazione della città romana nell'ager Gallicus*, Bologna: Bologna University Press, 2017.
- Smith, Anthony D. *Etniczne źródła narodów*, przeł. M. Głowacka-Grajper, Kraków: WUJ, 2009.
- Stek, Tesse. „«Romanizzazione religiosa» tra modello poliadico e processi culturali. Dalla destrutturazione postcoloniale a nuove prospettive sull'impatto della conquista romana”. W: *Entre archéologie et histoire: dialogues sur divers peuples de l'Italie préromaine. E pluribus unum? L'Italie, de la diversité préromaine à l'unité augustéenne*, red. M. Abernethy, M.C. Biella, M. di Fazio, M. Wulschleger, 291–306. Berne: Peter Lang, 2016.
- Terrenato Nicola. „The Romanization of Italy: global acculturation or cultural bricolage?”. W: *italic> Theoretical Roman Archeology Conference TRAC 97*, red. C. Forcey, J. Hawthorne, R. Wicher, 20–27. Oxford: Oxbow Books, 1998.
- Terrenato, Nicola. „Konsekwencje kulturowe podboju rzymskiego”. W: *Europa rzymska*, red. E. Bispham, przeł. Bożena Mierzejewska, 278–312. Oxford 2010.
- Trzcionkowski, Lech. „Antropologia i antyk grecki”. W: *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski, 15–35. Warszawa: WUW, 2011.
- Vallat, Jean-Pierre. „The Romanization of Italy: Conclusions”. W: *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization*, red. S. Keay, N. Terrenato, 102–110. Oxford: Oxbow Books, 2001.
- Van Oyen, Astrid. „Deconstructing and reassembling the Romanization debate through the lens of postcolonial theory: from global to local and back?”. *Terra Incognita* 6 (2015): 205–226.
- Wallace-Hadrill, Andrew. *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge: CUP, 2010.
- Webster, Jane. „Ethnographic barbarity: colonial discourse and «Celtic warrior societies»”. W: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, 111–124. Leicester: School of Archaeological Studies, 1996.
- Webster, Jane. „Roman Imperialism and «Post-Imperial Age»”. W: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, red. J. Webster, N.J. Cooper, 1–17. Leicester: School of Archaeological Studies, 1996.
- Webster, Jane. „Creolizing the Roman Provinces”. *American Journal of Archeology* 105 (2001) (1–2): 209–225.
- Witcher, Robert. *Globalisation and Roman imperialism. Perspectives on identities in Roman Italy*. W: *The emergence of state identities in Italy in the first millennium BC*, red. E. Herring, K. Lomas, 213–226. London: Accordia Research Institute, 2000.
- Wolicki, Aleksander. „Piśmienność w starożytnej Grecji. Model antropologiczny a nauki historyczne”. W: *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski, 357–377. Warszawa: WUW, 2011.
- Woolf, Greg. *Becoming Roman. The Origin of Provincial Civilization in Gaul*. Cambridge: CUP, 1998.
- Young, Robert J. *Postkolonializm. Wprowadzenie*, przeł. Marek Król. Kraków: WUJ, 2012.
- Zdybel, Jolanta. *Tożsamość jako fetysz współczesności*. W: *Tożsamości społeczno-kulturowe – kreacje i komunikacja. Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, red. M. Dziekanowska, M. Wójcicka, 29–37. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2016.
- Znaniecki Florian. *Relacje społeczne i role społeczne*. Warszawa: PWN, 2011.